

СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗГІДНО З ОЦІНКАМИ НЕРІВНОСТІ

У статті запропоновано методичку конструювання стратифікованої класифікації. Емпіричною основою є первинна інформація, одержана в рамках виконання в Україні Міжнародної програми соціального дослідження. Спочатку відбираються змінні, які характеризують ситуацію нерівності в різних сферах соціального життя. За допомогою факторного аналізу перелік скорочують до десяти факторів. Використовуючи рівняння множинної регресії розраховують ознаку, що класифікує респондентів. У результаті отримана класифікація складається з чотирьох типів уявлень про нерівність. І насамкінець, охарактеризовано соціально-демографічні профілі одержаних класів оцінок.

Ключові слова: соціальна нерівність, соціальна стратифікація, стратифікована класифікація.

На сучасному етапі розвитку соціологічної думки, дослідження традиційної проблеми соціо-гуманітарних наук – соціальної нерівності – за допомогою стратифікованих класифікацій не новий. Підходи для відображення вертикального зрізу соціальної структури суспільства умовно поділяють на категоріальні, згідно з якими суспільство поділене на обмежену кількість категорій, які водночас є внутрішньою однорідними, а зовнішньою неоднорідними, і безперервні. Це передбачає континуум соціальних категорій, для визначення яких можна використовувати як один параметр, так і їх різноманіття [9, с. 3].

Як приклад категоріального підходу згадаємо домінуючу в європейській традиції класову схему, названу за першими літерами прізвищ її творців, Роберта Еріксона, Джона Голдторпа і Люсена Портокаро – EGP-схема. Ключовими для її конструювання є об'єктивні критерії, якот: професійна належність індивіда (сфера діяльності), характер зайнятості і тип укладеного трудового контракту [3, с. 154; 6, с. 33–55]. Прикладом безперервного одновимірного підходу є шкала престижу професій Д. Треймана, який використовував судження індивідів щодо соціального положення інших, а саме щодо професій. Натомість, соціально-економічний індекс (SEI), початкова ідея розробки якого належить О. Данкену, – складова багатовимірного безперервного підходу, оскільки параметрами для його конструювання є престиж професії, рівень освіти та доходу [8, с. 117–128].

Спосіб, за допомогою якого О. І. Шкаратан з колегами описує соціально-економічну нерівність, також є прикладом такого роду підходу. Класифікація створювалась з використанням параметрів, що в результаті ентропійного аналізу були визнані такими, що найбільш диференцію-

ють респондентів. Такими параметрами стали: «володіння підприємством чи фірмою, цінними паперами чи облігаціями», «основне джерело доходів», «рівень владних повноважень», «спроба організувати власну справу» [7, с. 179–189].

Крім того, до цієї групи належить трикомпонентна кон'юнкція, сконструйована Н. В. Коваліско, для розміщення респондентів у площині нерівності комбінує об'єктивні й суб'єктивні критерії і передбачає багатовимірний аналіз в контексті концептуальної моделі «позиції & диспозиції & практики» [2, с. 327–337].

Питання пошуку найбільш відповідних методів розрахунку ознаки, яка класифікувала б та виявляла розташування певних соціальних груп у системі соціальної ієрархії, залишається відкритим. Зазвичай у неспеціалізованих опитуваннях вживаються лише кілька ознак, які опосередковано свідчать про нерівність і які доречно використовувати для стратифікації респондентів. Найчастіше це змінні, що належать до соціально-демографічного блоку, а саме: матеріальне становище, дохід, суб'єктивна оцінка соціального становища на уявних сходах тощо. З огляду на те, що у спеціалізованих дослідженнях є набагато більше ознак, які фіксують різноманітні прояви нерівності, виникає потреба в агрегуванні отриманої інформації, а розбір придатних для цього методів потребує докладнішого огляду.

Отже, у цьому пошуку, здійснено спробу створити стратифіковану класифікацію. Тож головною метою запропонованої статті є висвітлення нового варіанта класифікації на основі оцінок, виставлених респондентами щодо ситуацій нерівності у різних сферах соціального життя, які дали б змогу розрахувати змінну, відмінності, у значеннях якої і формують ієрархію. Остан-

ня є не пластовою структурою суспільства, а вертикально орієнтованою послідовністю уявлень опитаних про положення справ щодо нерівності у кожному окремому випадку чи загалом. Кінцевим результатом виявляються «класи уявлень», а не «класи соціуму». При тому, що їхнім «носіям» притаманні конкретні соціально-демографічні характеристики, сукупність яких утворює генералізований емпіричний тип, що підлягає і піддається опису.

Емпіричною основою роботи став інформаційний масив модуля з вивчення соціальних нерівностей («Social Inequality»), який періодично поновлюється в межах Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP) і який вперше зібраний в Україні. Опитування проводилося 12–22 червня 2009 року, за випадковою вибіркою було опитано 2012 респондентів, які за демографічними, освітніми і регіональними ознаками репрезентували доросле населення старше 18 років.

Анкета модуля з вивчення соціальної нерівності містить п'ятдесят запитань. Для конструювання класифікації було відібрано двадцять дев'ять, що стосуються можливості здійснити кар'єру, здобуду вищу освіту, отримати належне обслуговування у сфері охорони здоров'я тощо. Детальніше про процедуру відбору та перевірки придатності питань для побудови класифікації було описано в попередній публікації [4, с. 94–98].

Для подальшого аналізу список із двадцяти дев'яти характеристик, що описують різноманітні ситуації прояву нерівності, було скорочено до узагальнених показників. У цьому випадку факторний аналіз є прийнятним методом, оскільки значення критерію адекватності вибірки КМО дорівнює 0,7, а критерій сферичності Бартлета статистично значущий на рівні 0,001. Фактори визначались методом головних компонентів. Враховуючи величину власного значення, частки поясненої дисперсії та за допомогою діаграми «каменистого осипу» вибір було зупинено на десятих факторах, які загалом описують 66,3 % загальної дисперсії. Шляхом використання ортогонального методу обертання «Варімакс» було отримано досить просту структуру взаємозв'язків і великі значення коефіцієнтів факторного навантаження для змінних розраховані лише для одного із факторів (більше 0,6).

Перший фактор (див. таблицю) інтегрує змінні, взаємна кореляція котрих обумовлює найбільшу частку загальної дисперсії – 13,4 %. Він, вочевидь, відображає соціальні конфлікти і об'єднує оцінки їхньої гостроти між людьми на верхині суспільства та людьми з низів, бідними та багатими, між керівниками та підлеглими, між робочим і середнім класами.

Таблиця. Фактори оцінок нерівності

№ фактора	Назва фактора	% дисперсії
1	Гострота соціального конфлікту	13,4
2	Важливість соціального капіталу для досягнення успіху	10,8
3	Важливість ознак, що диференціюють для досягнення успіху	7,6
4	Відчуття соціальної справедливості	6,5
5	Доступність вищої освіти відповідно до ознак, що страгифікують	5,7
6	Оцінка різниці в доходах	5,6
7	Важливість особистих якостей для досягнення успіху	4,8
8	Оцінка перерозподілу багатства у суспільстві	4,3
9	Оцінка справедливості оплати праці	3,8
10	Доступність вищої освіти відповідно до ознак, що диференціюють	3,7

Наступний фактор відтворює важливість соціального капіталу для досягнення успіху, так як найбільші значення коефіцієнтів факторних навантажень розраховані для змінних, що вимірюють важливість політичних зв'язків, знайомств із потрібними людьми, хабарів і походження з багаті родини для досягнення успіху та здійснення кар'єри (10,8 % поясненої дисперсії). Фактор, що описує важливість для досягнення успіху ознак, які диференціюють населення (релігія, національність, стать), пояснює 7,6 % дисперсії. Оцінки важливості особистих якостей для успіху, зокрема якісної освіти, наполегливої праці, амбіцій і походження з освіченої родини становлять 4,8 % загальної дисперсії (сьомий фактор).

Відчуття соціальної справедливості окреслює 6,5 % дисперсії (четвертий фактор), з'єднуючи оцінки нерівності доступу послуг у сфері охорони здоров'я та освіти, натомість оцінки справедливості оплати праці виявляють 3,8 % (дев'ятий фактор) і включають оцінки загальної справедливості щодо оплати праці та її відповідності кваліфікації та зусиллям, докладеним працівником на роботі.

П'ятий фактор охоплює оцінки нерівності шансів на здобуття вищої освіти, зумовленої рівнем школи (лицею, гімназії), ступенем сімейного доходу та корумпованості і сформульований як доступність вищої освіти відповідно до соціально-стратифікувальних ознак (5,7 % дисперсії). Оцінки нерівності доступу до університетського навчання, що пов'язана зі статтю, національністю та соціальним походженням індивіда, об'єднані в десятій фактор і пояснюють 3,7 % загальної дисперсії.

Наступний фактор окреслює ситуацію щодо різниці в доходах громадян, описує 5,6 % дис-

персії та об'єднує відповіді на запитання, чи зобов'язаний уряд зменшити різницю в доходах, чи є така різниця зовеликою та чи зобов'язаний уряд забезпечувати прийнятний рівень життя для безробітних громадян. Останній фактор стосується перерозподілу багатства у суспільстві (4,3 % загальної дисперсії). До показника належать оцінки рівня оподаткування громадян з високими доходами, судження респондентів щодо того, чи мають особи з високим рівнем доходів сплачувати більші податки, чи повинні вони платити такі самі чи навіть менші податки, а також, чи необхідно уряду зменшити витрати на соціальні виплати бідним.

Таким чином, структура взаємозв'язків між оцінками респондентів щодо соціальної нерівності виявляється за допомогою десяти факторів, з яких найбільшу частку загальної дисперсії зумовлює фактор «гостроти соціальних конфліктів», а найменшу – фактор «нерівності доступу до вищої освіти за статтю, національністю та соціальним походженням».

Змінні, що входять до кожного із факторів, об'єднувалися шляхом розрахунку адитивних індексів, зокрема середнього значення відповідей. Для цього проводили перевірку внутрішньої узгодженості змінних за допомогою коефіцієнта α Кронбаха, перевірку відповідності форми розподілів нормальному виду за допомогою непараметричного тесту Колмогорова–Смірнова, значень асиметрії та ексцесів і графічному зображенню частот.

Наступним етапом побудови класифікації стало складання рівняння лінійної регресії, де як залежна змінна виступав індекс оцінок нерівності, сконструйований і описаний у попередній роботі [4, с. 94–98], а незалежні змінні – зазначені десять факторів.

Попередньо для виключення взаємопов'язаних предикторів було проаналізовано кореляційну матрицю. Отримані значення коефіцієнтів кореляції між факторами не перевищують 0,4, за винятком зв'язку на рівні 0,5 між шостим і восьмим фактором, які відповідають оцінці різниці в доходах і перерозподілу багатства у суспільстві (значення не перевищує допустимої межі).

У цілому якість моделі досить висока, значення коефіцієнта детермінації дорівнює 0,817, а отже, 82 % дисперсії залежної змінної зумовлено впливом окреслених факторів. Імовірність збільшення величини стандартної помилки майже виключена, оскільки міра колінеарності варіюється від 0,927 до 0,808, за винятком тих самих шостого і восьмого факторів, для яких величина толерантності дорівнює 0,647 та 0,727 відповідно, що також достатньо близько до одиниці.

Про точність опису даних свідчить аналіз залишків, що описують частку непоясненої дисперсії залежної змінної. Форма розподілу за-

лишків незначною мірою відрізняється від нормальної кривої (тест Колмогорова–Смірнова свідчить про значущий рівень відмінності, але величини асиметрії й ексцесу не перевищують значення від -1 до 1), а діаграма нормальних ймовірностей демонструє незначні відхилення від прямої лінії.

Аналіз форми зв'язку, який містить графічне відображення типу відносин, величину коефіцієнта детермінації та рівень статистичної значущості параметрів рівнянь, свідчить про лінійну залежність для всіх предикторів за винятком сьомого та восьмого. Іншими словами, що менша гострота конфлікту у суспільстві, на думку респондента, чим менш важливими для досягнення успіху є соціальний капітал, аскриптивні ознаки, особисті якості, якщо є рівний доступ до послуг в сфері охорони здоров'я, освіти, враховуючи вищі навчальні заклади, чим справедливіша оплата праці і менш відчутна різниця в доходах, тим ближчі оцінки громадян до констатації рівності. Водночас, що гострішими, важливішими та відчутнішими є перераховані чинники, то частіше респондент говорить про нерівність.

Щодо сьомого та восьмого факторів, то характер взаємозв'язку краще відтворює параболу. На рівні невеликих показників за збільшення значень факторів зростають і оцінки нерівності, як тільки лінія досягає середніх показників шкали, гілка починає схилитися. Іншими словами, якщо респондент зауважує надзвичайну, сильну або просто важливість особистих якостей для досягнення успіху, то в оцінках це відображається як максимальна, помірною або мінімальною нерівністю відповідно. Але зі збільшенням значень фактора або фіксацією ступеня неважливості таких якостей, як якісна освіта, наполеглива праця, наявність амбіцій, походження з освіченої родини для досягнення успіху, не відбувається констатації рівності. Навпаки, неважливість особистих якостей для успіху громадяни також оцінюють як нерівність, і чим менш вони важливі, тим більша нерівність фіксується. Щодо перерозподілу багатства у суспільстві, то складається враження, що така ідея зовсім не приваблює опитаних. Нерівністю, на думку респондентів, є те, що уряд витрачає забагато коштів на соціальні виплати бідним, і те, що витрачає замало. Те саме щодо рівня оподаткування осіб із високими доходами: і ті, які вважають, що заможні мають платити більші податки і зараз сплачують занизькі, і ті опитані, що вважають рівень оподаткування осіб із великими доходами занадто високим і прагнуть його зменшити, констатують нерівність. Найменшим проявом нерівності, вважають громадяни, коли і багаті, і бідні мають платити однакові податки, а загалом рівень оподаткування доходів багатих українців є нормальним. Щодо зменшення ви-

трат на соціальні виплати бідним, то позиція залишається невизначеною (наскільки погоджувось, настільки й не погоджувось).

Для побудови моделі використовували прямий покроковий метод включення предикторів, суть якого полягає у визначенні в першу чергу фактора, який має найбільший коефіцієнт кореляції з залежною змінною, і включенні його в рівняння. Далі з переліку предикторів, які залишилися відбирали той, що має найбільший коефіцієнт β (стандартизований коефіцієнт регресії), значущий на рівні 0,05. Процедура триває доти, поки в рівняння не будуть включені всі незалежні змінні, що значущо впливають на критерій, тобто мають статистично достовірний коефіцієнт β [5, с. 252]

Таким чином, у рівняння були включені всі десять факторів, що, як раніше зазначали, мають прямий напрям зв'язку з критерієм, і коефіцієнти, що значущо відрізняються від нуля на рівні 0,001. Фактор важливості соціального капіталу для досягнення успіху був включений у модель першим, а останнім – фактор, що об'єднує оцінки різниці в доходах.

Найвагомішими предикторами, що зумовлюють загальні оцінки нерівності, є фактори гостроти соціальних конфліктів та важливості соціального капіталу для досягнення успіху, про що свідчить величина значень стандартизованого коефіцієнта β (0,340 та 0,313 відповідно). Трохи менші оцінки нерівності обумовлені ступенем важливості особистих та соціально-диференційованих ознак для успіху, нерівності доступу до послуг у сфері охорони здоров'я й освіти, зокрема вищої освіти (п'ятий фактор), і задоволеності ситуації щодо перерозподілу багатства у суспільстві (значення коефіцієнта β дорівнюють 0,21; 0,20; 0,20; 0,19; 0,16 відповідно). Найменшою мірою оцінки нерівності зумовлені нерівністю доступу до вищої освіти відповідно до статі, національності та соціального походження індивіда, оцінок різниці в доходах громадян і справедливості оплати праці (значення коефіцієнта β дорівнюють 0,12; 0,10; 0,09 відповідно).

Наступним кроком є розрахунок ознаки, що класифікує, та групування її значень у класи уявлень. Після розрахунку параметрів регресійного рівняння було отримано нестандартизовану шкалу значень від 0,6 до 4,6, яку порівнюють із фактичними значеннями індексу оцінок нерівності. Оскільки кількість типів відома, то значення розмаху шкали (4) ділять на кількість груп (4) для того, щоб отримати рівний діапазон кожного інтервалу (1, але 0,99 для того, щоб кожен новий інтервал починався з десятої). Таким чином, значення від 0,6 до 1,59 згуртовані в першому типі, який має назву «Максимальна нерівність», значенням від 0,6 до 2,59 приписаний тип «Помірна нерівність», значенням від 2,6 до 3,59 – тип «Мі-

німальна нерівність», а значенням від 3,6 до 4,6 – тип «Мінімальна рівність».

Відтак переважна більшість громадян нашої країни дають оцінки в кодах більшої чи меншої нерівності (загалом близько 93 %), найбільша частка опитаних віднесена до типу «Мінімальна нерівність» – 50,1 %, 37,9 % приписаний тип «Помірна нерівність», 4,8 % – тип «Максимальна нерівність» і лише 7,1 % вказують на мінімальну рівність. Зважаючи на те, що перша й остання категорії замалі для визначення коректного соціально-демографічного профілю, для них означимо лише відповідні оцінки нерівності.

Тип «Максимальна нерівність» об'єднує громадян, які вважають, що в Україні існує гострий конфлікт між соціальними групами, що соціальний капітал і особисті якості надзвичайно важливі для успіху, що ситуація, коли заможні люди можуть собі дозволити більш якісні послуги у сфері охорони здоров'я, ніж особи з низьким рівнем доходів, а також якісні послуги в сфері освіти для своїх дітей, повністю несправедлива і неправильна. Громадяни також погоджуються, що в Україні лише випускники кращих середніх навчальних закладів мають високі шанси здобути освіту в університеті, що лише багаті люди можуть оплатити таке навчання, а для просування до вищих посад треба бути корумпованим. Більше того, вони скоріше не згодні з тим, що в нашій країні кожен має рівні шанси для вступу до університету незалежно від статі, національності чи соціального походження. Щодо різниці в доходах, представники цього типу вважають її завеликою, а оплату праці – несправедливою.

До типу «Помірна нерівність» належать мешканці великих міст західного регіону в віці від 18 до 29 років, які мають вищу або незакінчену вищу освіту, дохід більше 5000 грн, вважають своє соціальне положення в суспільстві середнім. Це представники службового класу: професіонали, адміністратори, державні службовці, менеджери або власники великих промислових підприємств. Вони оцінюють ситуації не так радикально, аніж представники попереднього типу,

Модальною категорією типу «Мінімальна нерівність» є дрібні власники без найманих працівників віком від 40 до 49, які проживають у великих містах (з населенням більше 500 тисяч) півдня країни й оцінюють своє соціальне положення як низьке. Хоча їх оцінки більш помірні порівняно з попередніми типами, особливо щодо перших трьох факторів, вони все-таки погоджуються з тим, що різниця в доходах українців надто велика, а оплата праці й перерозподіл багатства у суспільстві несправедливий.

Тип «Мінімальна рівність» замалий для визначення соціально-демографічних характеристик, проте категорія об'єднує респондентів, які вважають конфлікти між соціальними верствами не ду-

же гострими, а соціальний капітал й особисті якості не надто важливими для досягнення успіху. Доступність послуг у сфері охорони здоров'я та освіти оцінюють неоднозначно та скоріш погоджуються з тим, що в Україні кожен має рівні шанси для вступу до університету, незважаючи на стать, національність чи соціальне походження. Разом з тим вважають, що різниця в доходах є завеликою, а оплата праці меншою, ніж вони заслуговують, та не відповідає кваліфікації.

Висновки

З викладеного випливає низка висновків методичного та змістовного характерів, а саме:

- класифікація побудована за допомогою двадцяти дев'яти запитань анкети, які в результаті факторного аналізу були скорочено до десяти параметрів, що характеризують 66,3 % загальної дисперсії;
- найбільша частка дисперсії окреслена фактором «гостроти соціальних конфліктів», а найменша – фактором «нерівності доступу до вищої освіти за статтю, національністю та соціальним походженням»;
- значення факторів розраховували як адитивні індекси відповідей на поставлені до них питання;
- для розрахунку ознаки, що класифікує, застосували рівняння множинної лінійної регресії;
- якість моделі досить висока, оцінки нерівності залежать від виділених внаслідок факторного аналізу чинників на 82 %;
- найбільшою мірою оцінки респондентів зумовлені ситуаціями, пов'язані з соціальними конфліктами та важливістю соціального капіталу для досягнення успіху;
- найменшою мірою – нерівністю доступу до вищої освіти, зважаючи на стать, національність та соціальне походження, нерівністю доходів і несправедливістю оплати праці;
- отримана класифікація складається з чотирьох типів уявлень, найбільша частка опитаних зарахована до типу «Мінімальна нерівність» – 50,1 %, далі йде тип «Помірна нерівність» – 37,9 %, тип «Максимальна нерівність» становить 4,8 %;
- лише 7,1 % опитаних приписаний тип «Мінімальна рівність»;
- різноманітні оцінки респондентів, зарахованих до різних типів, збігаються, коли йдеться про шостий, восьмий і дев'ятий фактори, а саме: різниця в доходах значна, а перерозподіл багатства та оплата праці несправедливі;
- перевагами такого роду процедури для побудови класифікації є те, що, окрім розрахунку відсоткового розподілу, вона надає можливість дослідити структуру взаємозв'язків та оцінити внесок кожного чинника для загальної оцінки нерівності;
- наступним етапом вивчення такого роду проблематики має стати перевірка методики за даними інших країн, що брали участь в Міжнародній програмі соціального дослідження.

Список літератури

1. Головаха Е. И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС) : конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Стило, 1997. – 63 с.
2. Коваліско Н. В. Багатовимірний аналіз стратифікаційних порядків : дис. доктора соц. наук : 22. 00. 03 / Коваліско Наталія Володимирівна. – Львів, 2009. – 435 с.
3. Куценко О. Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві : спроби західної соціології / О. Д. Куценко. – Харків : Вид. центр Харк. ун-ту, 2000. – 316 с.
4. Макеев С. Дифференциация и стратификация населения Украины по восприятию ситуаций неравенства / С. Макеев, А. Патракова, А. Домаранская // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 86–100.
5. Наследов А. Д. SPSS : компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / Наследов А. Д. – СПб. : Питер, 2007. – 416 с.
6. Симончук Е. В. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. В. Симончук // Украинское общество в европейской перспективе ; под ред. Е. И. Головахи, С. А. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
7. Шкаратан О. И. Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / О. И. Шкаратан. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2009. – 560 с.
8. Blau P. M. The American Occupational Structure. / P. M. Blau, O. D. Dunkan. – N. Y. : Wiley, 1967. – p. 520
9. Ganzeboom H. B. G. A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status / H. B. G. Ganzeboom, P. M. Graaf, D. J. Treiman, J. Leeuw // Social Science Research. – 1992. – № 21. – С. 1–56.

A. Domaranska

STRATIFICATION OF UKRAINIANS ACCORDING TO INEQUALITY ESTIMATES

The paper presents the methodology of construction of stratified classification. The data of ISSP Inequality module have been used. First, the variables, which characterize inequality situations in various areas of social life situations are selected and the list are reduced by factor analysis. The classified indication is calculated by multiple linear regression equation. As a result the constructed classification consists of four types. Finally, socio-demographic profiles derived classes of evaluations are characterized.

Keywords: social inequality, social stratification, social structure, stratified classification.

Матеріал надійшов 5 червня 2012 р.